

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство образования Республики Тыва

Администрация Пий-Хемского кожууна

МБОУ Хадынская СОШ

РАССМОТРЕНО

на заседании ШУМО ГЦ

Протокол № 1
от «28» 08 2023 г.

СОГЛАСОВАНО

Заместитель директора по
ВР

Пиче-Оол А. М.
от «28» 08 2023 г.

УТВЕРЖДЕНО

Директор

Монгуш Л. И.
Приказ № 25 от «28» 08 2023
г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

Внеурочной деятельности «Улусчу ужурлар»

для обучающихся 6 класса

с. Хадын 2023

6-гы класска класстан дашкаар өөренир «Улусчу ужурлар» эртеминин ажилчын программы.

Эге сөс

Улусчу ужур-чаңчылдарны чаа езу-биле шинчилеп, ону өөредилге- кижизидилге ажылынга чогумчалыы-биле ажыглап ажылдап эгелээн Республиканың федералдыг-даа, төп-даа шенелделерже кирген школаларның арга-дуржулгазынга даянып, бо хуннерде бистиң республиканың барык шупту школалары «Улусчу ужурлар» кичээлдерин тыва езу-чаңчылдарга даянып, эрттирип эгелээн. Ук кичээлдерниң кижизидилге ажылынга салдары аажок улуг бооп турары билдингир.

Тыва чон салгалынга бодунуң материалдыг байлактарын арттырып бээринден аңгыда, сагыш- сеткил байлаан – ужур-чаңчылдарны салгал аразынга үспейн, хумагалыы-биле дамчыдып чораан.

Эртем-суюл сайзырап, кижилерниң угаан-медерели чаа үениң агымынче кирип, харын-даа чүгле чогумчалыг материалдыг тала колдап, сагыш-сеткил ядараар деп барган үеде чаагай чаңчылдар кичээлиниң ролю кончуг улуг апарган.

Амгы үеде тыва улустун ужур-чаңчылдарынга шинчилел ажылдары уламчылап, янзы-бүрү номнар, программалар хөйү-биле үнүп турары башкылал ажылынга улуг дузаны көргүзүп турар.

Ажылдың үндезини кылдыр Г. Д. Сундуйнуң «Улусчу ужурлар» деп 5-6 класстарга шенелделиг өөредилге-номчулга номун, С.Б.Байыр- оол, С.К Монгуш, Ч.Ш. Ондар, С.Ч.Шулуу- Маадыр; «Тыва ужур- чаңчылдар 5- 9» А.К.Ооржак, С.Б.Оюн деп болгаш өске-даа тыва чоннуң бурунгу ужурларының дугайында үнгүлээн өөредилге номнарын алган. Улусчу езу-чаңчылдар деп факультатив кичээлинге даянып тургаш кылган бо программа тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын база кижиниң бодун канчаар алдынарының дугайында школага эрттирериниң бир вариантызы болуп турар.

Тайылбыр бижик.

Тыва ёзу-чаңчылдарны кижизидилгенин янзы-буру хевирлеринге ажыглап болур: куш-ажыл кижизидилгезинге, бойдуска ынак болгаш анаа хумагалыг болурунга, эстетиктиг, этиктиг кижизидилге дээш оон-даа оске хевирлеринге.

Уруглар кижизидилгези чоннуң бодунуң төөгүзүнден, культуразындан болгаш сүзүүнден дөстелир деп, М. Б. Кенин-Лопсан санап турар. Программада кезектер уругларның назы-харын, сонуургалын барымдаалап хувааттынган. Уругнун назы-хары бичии болган тудум, оларның чуве сактып алыры быжыг, уттунмас болур. Ынчаарга, он ийи хар четкен уругларга кижиниң чаяанының дугайында, төлептиг болурунун дугайында бодалдар-биле шыва ап, оларны боттарының кылып турар үүлгедиглеринге хамаарыштыр боттарының хамаарылгазын тодаргай илередип билиринге кижизидери чугула болур ужурлуг. Амыдыралга эргежок чугула апаргы дег, кижиниң сагыш-сеткилинге, угаан-бодалынга, бодун алдынарынга хамаарышкан чүүлдерге өөредир болгаш кижизидер сорулга-биле ук программа тургустунган.

Ажылды кылып тургаш, тыва ужур-чаңчылдарга база кижиниң сагы-сеткилиниң арыг-чаагай, чырык, тура-соруктуг болурунга хамаарыштыр кылдынган ажылдарын өөренип көрүп, дуржулгалыг башкыларның шинчилелдериниң байлак арга- дуржулгазынга даянган.

6-гы класска өөредир темаларның бөлүктээшкени:

«Кижини – бойдустун дээди чаяалгазы».

1. Кижини чаяаны
2. Кижини угааны
3. Кижиниң октаргайы база сагыш культуразы.
4. Сагыш эргилдези, маны, аптаразы.
5. Назын эргилдези.

6. Кижиниң хаяазы, хей-аьды, хей сүлдези, сузу болгаш куьду.

7. Арага дугайы.

8. Ниити ужурлар (этикет).

9. Кижиниң шимчениглери, көрүжү болгаш кылаш, олут ужуру.

«Улусчу ужур-чаңчылдар» кичээлдериниң **өөредиглиг сорулгалары :**

- уругларга бодунуң төрөөн чонунуң шаг-төөгүдөн бээр туруп келген езу-чаңчылын таныштырып, ону ыдыкшыдып көөрүнгө өөредири;

- езулуг тыва кижиниң омур-хевири, мөзү- бүдүжү кандыг чораанын улустуң аас чогаалын болгаш чогаалдарны ажыглап тургаш, делгеренгей таныштырып, бар билиглерин ханыладып өөредири;

- тыва улустуң чаңчылчаан ажыл-ижи-биле чурттап турган база амгы үеде-даа чурттап чоруур оран-савазынга даянмышаан таныштырып, мергежил шилип алырынче угланган ажыл чорудуп, келир амыдыралга белеткээри;

- бодунуң төрөөн чериниң (кожуунунун) онзагайы-биле таныштырып, алдарлыг кижилерин танып ап, оларга чоргаарланып чоруурунга өөредири;

- тыва улустуң уруг-дарыг кижизидеринге кандыг хамаарылгалыг, чаш төлдү кадык-чаагай кижизидериниң айтырыгларын канчаар шийтпирлеп чораанының дугайында билигни бээри;

- кижиниң чаяаттынып кээри база аңаа кандыг түңнел турар ужурлуг деп чүүлдүң дугайында билигни бээри;

- кижиниң бодун алдынарының дугайында айтырыг чүгө кол болурунун дугайында эге билиглерни бээри.

Кижизидилгелиг сорулгалары:

- уругларны чоннуң ыдыктыг чаңчылдарын сагып чоруур, бедик культурлуг, кижизиг кижилер болурунга кижизидер;

- күш-ажылга ынак, мөзүлүг чаңга уругларны чаңчыктырып кижизидер;

- долгандыр турар чонунга база бойдуска хумагалыг болурунга, оларга хамаарылгалыг сагыыр ужурлуг чүүлдерни сагып чоруурунга чаңчыктырар;

- ава, ача кижиниң хүлээлгелерин медреселдиги-биле билип, өг- бүле амыдыралынга бичиизинден белен болуп, уруглар кижизидилгезиниң айтырыгларын сайгарып чоруурунга кижизидер;

- каяа- даа чорааш, бодун тыва кижини мен деп медресеп билип чоруур национал чоргааралды уругларга оттурар.

Өөреникчилер

- «КИЖИ» деп сөстүң хөй талалыгутказын,

- тыва улусчу чаңчылдарны, езулалдарны (ооң иштинде кижиниң канчаар алдынарының дугайында), ужурларны, дагылгаларны, дойларны, ыдыктарны,

- чоннуң чаңчылчаан ажыл-ижин,

- өг- бүледе кижигүннер аразында харылзаа дугайында хоойлу-документилерни,

- өг- бүле бүрүзүнүң сагып чоруур чараш чаңчылдарын билген турар ужурлуг.

Программаның тургузуу:

«Кижини – бойдустуң дээди чаяалгазы».

1. Кижини чаяаны – 6 шак, оон иштинде 1 чугаа сайзырадырының кичээли;

2. Кижиниң октаргайы – 10 шак, оон иштинде 3 чугаа сайзырадылгазының кичээли;

3. Назын эргилдези – 2 шак, оон иштинде 1 хыналда ажыл кичээли;

4. Кижиниң хаяазы, хей-аьды, хей сүлдези, сузу болгаш куьду – 7 шак, оон иштинде 2 чугаа сайзырадылгазының кичээли;

5. Ниити ужурлар база багай аажы-чаң – 4 шак, оон иштинде 2 чугаа сайзырадылгазының кичээли;

6. Кижиниң шимчениглери. Карактар. Кылаш, олут ужуру. – 2 шак;

7. Ниити хыналда ажыл – 1 шак;

8. Түңнел-катаптаашкын. – 1 шак;

9. Чырык күзел – 1 шак, ооң иштинде 1 шак чугаа сайзырадылгазының кичээли;
10. Туннел кичээл. – 1 шак, ооң иштинден 1 шак чугаа сайзырадылгазыныкичээли.

Кижичаяаны-биле холбашкан ужурларны сагып, эптиг-эвилең чорукка чаңчыгар, аажы-чаң талазы-биле бодун туттунуп билир, культурлуг чугаалажырынга, байырлажып чоруурунга чедир езулалдарны сагыырынга чаңчыгар. Кандыг-даа байдалда, кандыг-даа кижилер-биле харылзаа тудуп тургаш, бодун алдынарының эге билиглерин долузу-биле сагып чаңчыккан турар кылдыр өөредир.

6-гы класска “Улусчу ужурлар” эртеминге *«Кижичааяны – бойдустун дээди чаяалгазы»* деп кезекке хамаарыштыр темаларны чарып эрттирери:

Төлөптүг кижичандыг болурул? Кижичаяаны. “Кижичааяны” деп атка канчаар төлөптүг болурул? Улуг уйгу уржуктары. Кижичааяны. Мага-бот дадыктыларының аргалары.

Кижичааяны. Сагыш культуразы. Ак болгаш кара сагыш дугайында. Сагыш эргилдези. “Канчаар сен?” Сагыш маңы. Сагыш аптаязы. Чааган-сагыш ажылы. Күш-ажыл болгаш сагыш. “Шилип алган мергежил”

Назын эргилдези. “Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле”

Кижичааяны. Кижичааяны хей-ады. Кижичааяны сүлдези. Кижичааяны сузу. Куът дугайында улусчу бодалдар. “Буян чандылары”

Арага дугайы. Ч. Чүлдүм “Иениң каргыжы” Ниити ужурлар (этикет).

Кижичааяны шимчениглери болгаш үнү. Карактар. Кылаш болгаш олут ужуру.

**Календарь-тематиктиг план.
«Кижиги – бойдустуң дээди чаяалгазы.»**

№	Темазы	Үези/ шагы	Кичээлдин хевири	Кичээлге ажылдың хевирлери	Кичээлден уругларның билген турар билиишкиннери болгаш эге билиглери	Онаалга	Кичээлдин эртер хүнү	
							план езугаар	херек кырында эрткен үези
1.	Кирилде кичээл. Төлөптиг кижиги кандыг болурул?	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Кижиниң бодунуң үүлгедиглерин харыылаары база төлөптиг кижиги дугайында бодалдар солчур.	Төлөптиг деп санадып чоруур кижилерниң даңызын тургузар.	06.09.	
2.	Кижиги чаяаны	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Кижиги чаяаны деп чүнү ынча деп турарыл база кижиниң үш дою деп чүл? билген турар.	Үш дойнуң бирээзиниң-не чуруун чуруур (А4)	13.09.	
3.	ЧСК «Кижиги» деп атка канчаар төлөптиг болурул?	1	Чугаа сайзырадылгазы ның кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.Чога адыкчы ажил	Чогаадыкчы ажилдың дузазы- биле кижиги деп атка төлөптиг болурунун дугайында бодалын илередип билири.	Төлөптиг кижиги деп кижиниң эки талаларын санап бижиир.	20.09.	
4.	Улуг уйгу уржуктары	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Чүгеге улуг уйгуну амыдыралдың эң коргунчуг, эң күштүг азаларының бирээзи деп санап турарын база улуг уйгу багай деп чүүлдү билген турар ужурлуг.	Хүн чурумун бижип эккээр.	27.09.	
5.	Кижиги угааны	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Шын угаадыг, тура-сорук деп чүүлдерниң аразында харылзаазын база амыдыралда утказын билген турар.	Тура-соруктуг, чүткүлдүг кижиги деп кандыг кижини ынча дээрил тодарадып бижиир.	04.10.	
6.	Мага-бот дадыктыларының аргалары	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Мага-бот дадыктылары чүгеге херегил база кандыг аргаларны ажыглап болурул?	Ада-иезинден дадыгарының аргаларын айтырып эккээр.	11.10.	

					деп чүүлдерни билген турар ужурлуг.			
7.	Кижиниң октаргайы.	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Иштики октаргай деп чүл база ооң байдалы мөзү-бүдүштен канчаар хамааржып болурул түңнээр.дугайында	Иштики делегей деп чүл тодарадыын тывар. (интернеттен)	18.10	
8.	Сагыш культуразы. Ак болгаш кара сагыш дугайында.	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Сагыш культуразы, ак сагыш, кара сагыш дээн ышкаш терминнерни база оларныаразында харылзааларны билген турар ужурлуг.	Ак болгаш кара сагышты удурланыкчылар кылдыр чуруур (А4).	08.11	
9.	Сагыш эргилдези	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Эргилде, кижиниң сагыжының эргилдези, йөрээл, кара сагыштың хоразы дээн билиишкиннерни билген турар.	Башкының бижиткен чүүлүн номчуп, катаптаар.	15.11.	
10.	ЧСК «Канчаар сен?»	1	Чугаа сайзырадылгазы ның кичээли	Бот ажыл. Чогаадыкчы ажыл. Практиктиг ажыл	ТЕСТ хыналда	Эжинге бир бодалга-байдал чогаадыр.	22.11.	
11.	Сагыш маңы	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Сагыш маңы, үндүрүк-киирик сагыш, өңнүг дүштер көөрү деп билиишкиннерниң аразында харылзааны тодаргайлап билген турар ужурлуг.	Өртемчейде үш дүрген. Тывар.	29.11	
12.	Сагыш аптаразы	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Сагыш аптаразы, сагынгыр кижи, «угааны дыдык таар дег» деп билиишкиннерни билген турар.	Айтырыгларга харыылаар. Ар.102.	06.12.	

13.	Угаан-сагыш ажылы	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Кижиниң бодунуң сагыжын хынаары, анализ, деңнелге, классификация, систематизация, чогаадыкчы сагыш	Айтырыг 6 ар.105.	13.12.	
14.	ЧСК Бот ажыл. Сагыш хынаары.	1	Чугаа сайзырадылгазының кичээли	Бот ажыл. Хыналда ажыл.	Бот ажыл ТЕСТ	Солун бодалга чогаадыр.	20.12.	
15.	Күш-ажыл болгаш сагыш	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Ажылды сагыш-биле кылыры, бодунга тааржыр чүүлдү шилип алыры, эчис-сорулга, кижиниң хуу салымы, проблема, кара дер беп билиишкиннерни билген турар уjurлуг.	Күш-ажыл биле сагыштын аразында харылзааны тодарадып бижиир.	27.12.	
16.	ЧСК Чогаадыг «Шилип алган мергежилим»	1	Чугаа сайзырадылгазының кичээли	Чогаадыкчы ажыл.	Бот чогаадыкчы ажыл. Бот хыналда «Чүнү канчаар сен?»	Мергежилдерге альбом кылыр.	10.01.	
17.	Назын эргилдези	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Назын эргилдези, назын моондаа, иштики октаргай деп билиишкиннер-биле таныжар.	Он ийи чылды үлежип алгаш чуруур.	17.01.	
18.	Хыналда тест «Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле»	1	Билиглериң хынаарының кичээли	Хыналда, чогаадыкчы ажыл.	ХЫНАЛДА ТЕСТ	Бодун шыдамык кылдыр чаңчыктырарда чүнү канчаарыл? Тодаргай харыы тывар.	24.01.	
19.	Кижиниң хаяазы	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Төрел бөлүк улустуң хаяазы, ооң шынар талазы-биле аңгылы деп билиишкиннерни билген турар.	Айтырыг ар. 118	31.01.	

20.	Кижиниң хей-аьды	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Хей-аьт, бедик хей-аьт, хей-аьдын аскымнатпас дэн билиишкиннер.	Айтырыглар ар. 121	07.02.	
21.	Кижиниң сүлдези	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Сүлде деп чүл, бедик болгаш чавыс сүлде дугайында буддизмниң өөредиинге даянып билген турар.	Айтырыглар ар 123	14.02.	
22.	Кижиниң сузу	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Сус деп чүл, кижиниң сузу канчаар бастынарыл?	Айтырыглар ар.129.	21.02.	
23.	Бот ажыл	1		Чогаадыкчы ажыл.	БОТ АЖЫЛ	Буруузун миннирде кандыг сөстөр ажыглаза чогумчалыг болурул? Делгеренгей кылдыр харыылаар.	28.02.	
24.	Куът дугайында улусчу бодалдар	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Куът деп чүл, кижиниң куъду ойлай берип болур, кижини хөлегезин чүге базып болбазыл, куът чүге ээзинден дезе бээрп болурул?	Айтырыглар ар. 135.	06.03.	
25.	ЧСК «Буян чандылары»	1	Чугаа сайзырадылганың кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры. Чогаадыкчы ажыл.	Ажык чугаа: буян кылыры, буян чандылары, кижини човаа (ооң иштинде ие кижиниң човаа) деп билиишкиннерниң утказын тайылбырлап билген турар ужурлуг.	Онаалга ар. 137.	13.03.	
26.	Арага дугайы	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Арага деп чүл, ону чүү чүведен кылырыл, арага ижериниң культуразы, араганы хемчээл чок ижер болза, кандыг уржуктарга,	Арагага удур плакат чурук чуруур. (А3)	20.03.	

					моондактарга чедирип болурул?			
27.	ЧСК Ч. Чүлдүм «Иениң каргыжы»	1	Чугаа сайзырадылгазы ның кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.Сөзү глел-биле ажыл.	Шүлүктүң утказын сайгарып, ие кижиге төлү кижиниң частырыы кайы-хире берге боорул? дээн чижектиг айтырыгларга түңнел кылып билген турар уjurлуг.	Шүлүктүң утказын бижимел-биле сайгарар.	03.04.	
28.	Ниити уjurлар (этикет)	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Этикет деп чүл, аңаа чүлөр хамааржырыл база тыва болгаш орус улустуң чамдык ужурларының ылгалын билген турар уjurлуг.	Айтырыглар ар 142.	10.04.	
29.	Бот ажыл	1	Чугаа сайзырадылгазы ның кичээли	Бот, чогаадыкчы ажыл	Этикетке хамаарыштыр бот ажыл.	Этикет ному тып эккээр. (орус-даа дылда болза)	17.04.	
30.	Кижиниң шимчениглери болгаш үнү. Карактар.	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Шимчениг чүнү илередирил, хол шимчениглерииниң кандыг чогуумча чок талалары барыл, бут шимчениглерииниң кандыг чогуумча чок талалары барыл, кижиниң үнүнден чүнбилип ап болурулбаза карактар көрүжүңге хамаарылга.	Айтырыглар ар 143.	2404.	
31.	Кылаш болгаш олут ужуру	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Кижиниң кылажы кандыг болурга таарымчалыгыл, кижиниң олуду кандыг болурга таарымчалыг деп санаттынарыл билген турар.	Айтырыглар ар 145.	.1.05.	
32.	Хыналда ажыл	1	Билиглери хынаарының кичээли	Хыналда ажыл.	Чыл иштинде өоренген чүүлдерин түңнээр хыналда ажыл.	Е. Танова, А Танов. "Чырык күзел» деп ырның сөстөрүн доктаадыр	08.05.	

33.	Түңнел катаптаашкын-кичээл	1	Чугаа сайзырадылгазы ның кичээли	Чогаадыкчы ажыл. Беседа.	Түңнел-катаптаашкын. Ажык чугаа. Оон ыңай чүнү билип алыксап чоруур мен деп айтырыгга харыылаар.	Түңнел девиз чогаадыр.	15.05.	
34.	ЧСК «Чырык күзел»	1	Чугаа сайзырадылгазы ның кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры. Уругларның бодалдар солчуушкуну.	Ырның сөстөрүн сайгарып, чырык күзел деп чүл, чүү чүве хүнден чырык, куштан дүрген бооп болурул ырның сөзүглелинге даянып сайгарган турар.	Чырык деп сөс- биле холбашкан кижиниң сагыш сеткилинге хамаарыштыр кыйгырыг чогаадыр.	22.05.	
35.	ЧСК Чогаадыг «Улусчу уjurлар» деп эртемден чүнү билип алган мен?»	1	Чугаа сайзырадылгазы ның кичээли	Чогаадыкчы ажыл.	Чогаадыкчы ажыл.	Чайгы онаалгалар.	29.05.	

“Улусчу ужурлар” эртемнин «Кижиге – бойдустун дээди чаяалгазы.» деп эгени өөренип дооскан 6-гы класстың өөреникчилери дараазында чүүлдерге өөренип болгаш оларны билген турар:

- кижинин чаяанынга хамаарышкан бодалдарны;
- эпиг-эвилең чорукка чаңчыккан;
- сагыш-сеткил культуразын билер болгаш ону сагып чоруур;
- ишти делегейин делгемчидип шыдаар;
- сагыш сеткилин арыглап билер;
- багай чаңчылдарга хамаарыштыр бодунун удурланышкак уткалыг бодалдарын делгемчидип илереңгидип шыдаар.;
- ниити ужурлар азы этикетти сагып чоруур;
- ада-өгбелернин чагыын билер.

Ажыглаан литература

1. Алдай – Буучу Кызыл, 1993
2. Байыр-оол С.Б болгаш о.ө. Тыва чоннун бурунгу ужурларын болгаш чаңчылдарын өөредиринин программазы. Кызыл, 2002.
3. Бартан О.О. Тываларнын национал чеми болгаш, чем үнүштер.Кызыл, 1997.
4. Будегечи Т. Б. Художественное наследие тувинцев. Москва, 1995.
5. Даржа В.К.Лошадь в традиционной практике тувинцев кочевников.Кызыл, 2003.
6. Казырыкпай Б.О. Эрнин эреси. Кызыл,2001.
7. Камычек.Я. Вежливость на каждый день. Москва «Знание»,1981
8. Кара – Күске К.Ч.Аътка тураскаадыг.Кызыл1995 .
9. 10.Кенин-Лопсан .М.Б. Тыва улустун бурунгу ужурлары . Кызыл, 1994
- 11.Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чаңчыл. Кызыл «Новости Тувы» 2000. .
12. Лагерь Лекарственные растения Тувы. Кызыл,1998
13. «Еше лама» Сопа Ринпоче. Энергия мудрости .Основы буддийского учения.Москва «Цонкапа»,2003.
14. Монгуш М.В. Тувинцы Монголии и Китая. Новосибирск «Наука», 2002
15. 16. .Маннай оол М.Х.,Достай И.А. История Тувы. Кызыл 1996
17. Намзал Э.Х. Холу чемзиг авам сөнү. Кызыл 1995.
18. Образовательная программа «Несущая свет».Программа клуба молодой семьи. Кызыл, 2003.
19. Ооржак А.К., Оюн С.Б.Тыва чаңчылдар 5-9 класстарга өөредилге программазы.Кызыл,2003
20. Путеводитель Тува. Москва «Авангард», 2004
21. Самбу И.У.,Самбу М.Д. Тыва чоннун бурунгу ажыл – агыйы, амыдыралы. Кызыл, 2004.
22. Салчак К.Б, Салчак Л.П. Тыва улусчу педагогиканын хөгжүлдеси. Кызыл, 1984
23. 19. Серенот С.К. Тыва улусчу эмнээшкин. Кызыл, 1993.
24. 20. Сиянбил М.О, Сиянбил А.А. Традиционный тувинский костюм.Кызыл, 2000.
25. 21. Сундуй Г.Д. Улусчу педагогика. Кызыл, 2004.
26. 22. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 3-4 .Кызыл, 2005.
27. 23. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 1-2 класстарга өөредилге – номчулга ному.Кызыл 2003.
28. 24. Сундуй –оол М.С Городок у подножия Кара-Даша.Кызыл, 2005.
29. 25. Традиционная культура тувинцев глазами иностранцев.Кызыл, 2003. 2002
30. 26. Тыва улустун алгыш- йорээлдери.Кызыл, 1990
31. 27. Чамзырын М.Ч, Чамзырын Е.Д. Тыва чоннун чагай чаңчылдарын кижизидилге ажылынга ажыглаары.Кызыл, 2000.

28. Чадамба В.Ф. Сүр – кучунун үш оюну. Кызыл, 2004.
29. Чап Ч.М. Шагаам – сүзүглелим. Кызыл, 1999.
30. Шактаржык К.О., Биче-оол В.А. Тыва дугайында чугаалар. Кызыл,, 2004..